

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ВІДНОСИН МІЖ “НОВІТНІМ” ЗАХОДОМ І МУСУЛЬМАНАМИ У ПРАЦЯХ АРНОЛЬДА ДЖ. ТОЙНБІ

Видатний британський історик-мислитель Арнольд Джозеф Тойнбі (1889–1975) не був орієнталістом. Але його своєрідний погляд на історію взаємин західного й му-сульманського світів навряд чи може не враховувати сучасна сходознавча наука. Тим більше, що наукові дослідження Тойнбі вже протягом півстоліття є предметом зацікавленості науковців, в тому числі й орієнталістів. І хоча спеціалісти знаходили в працях англійського вченого ряд суперечностей, вони також відзначали оригінальність і стимулюючу роль його мислення. Не випадковим є і те, що погляди таких відомих науковців як Анвар Абдель-Малек (египтянин, професор ряду європейських університетів) і Семюель Гантінгтон (професор Гарварда) зазнали суттєвого впливу тойнбіанської концепції міжцивілізаційних взаємин. Зрештою, й події сучасного світу, зокрема, перемога ісламістів на парламентських виборах у найбільш вестернізованій мусульманській країні – Туреччині, змушують нас звертатись до спадщини Тойнбі.

Предметом нашої статті є проблеми, пов'язані, головним чином, з вестернізацією мусульманського Сходу (на прикладі Туреччини), які були об'єктом наукового інтересу А. Тойнбі впродовж десятиліть. Вживаючи термін “новітній” стосовно Заходу, ми, подібно до Тойнбі, маємо на увазі період від кінця XV століття й до наших днів, а також узгоджуємо переклад терміна “modern” (який можна ще перекладати як “новий” чи “сучасний”) з українським перекладом двотомної скороченої версії “Дослідження історії”, опублікованим у 1995 р. Мусимо також зауважити, що ми не претендуємо на вичерпний розгляд проблем, окремі сторони яких вже були досліджені раніше. Ми зупинимось лише на тих аспектах, як потребують, на наш погляд, більшої, ніж раніше, уваги дослідників.

Тойнбіанська схема історії ісламського світу “новітнього” часу

Історія мусульманського світу, як і історія православного “руського” суспільства, стала предметом дослідницького інтересу А. Тойнбі ще в роки першої світової війни. Проте обсяг знань молодого вченого про історію країн мусульманського Сходу (особливо Туреччини) значно перевищував його обізнаність з проблемами суспільного розвитку інших регіонів. На це вказували, зокрема, англійський політолог Е. Баркер [Barker 1956, 98] й американський історик Р. Стромберг [Stromberg 1972, 14]. Саме в галузі історії Туреччини й “значною мірою всього ісламського світу” Тойнбі, на думку Р. Стромберга, “мав найбільше переваг” як дослідник, оскільки тут він був “не просто любителем, який звертається до вторинних джерел”, а досить компетентним й обізнаним спеціалістом [Stromberg 1972, 14].

Якщо напівдилетантські (хоча й далеко не завжди безуспішні) спроби осмислити східнослов'янську минушину й сьогодення у її стосунках із Заходом були викликані, передусім, політичними реаліями 1930–1960-х років (тобто існуванням російської комуністичної наддержави, яка загрожувала західній цивілізації), то інтерес Тойнбі до мусульманського Сходу набагато тісніше був пов'язаний з духовною еволюцією історика-мислителя. Невизначна підсвідома здогадка попередніх років переросла на 1960-ті у переконання, що “основна лінія” всесвітньої історії проходить “від Римської імперії, через Візантійську та Османську імперії, до теперішнього Близького й Середнього Сходу” [Toynbee 1964, 3].

Величезна дистанція пролягає між орієнтоцентризмом подібного гатунку й поглядами молодого Тойнбі, який під час першої світової ще залишався у полоні ліберально-прогресистських і євроцентристських ілюзій [Рашковский 1976, 69]. Проте праці, опубліковані після завершення першої світової війни, серед яких особливе місце займають “Західне питання у Греції й Туреччині. Дослідження контакту цивілізацій”, “Ісламський світ після мирного врегулювання”, “Подорож до Китаю”, міжвоєнні томи “Дослідження історії”, свідчать про еволюцію історика в бік визнання особливо важливої ролі Близького й Середнього Сходу у світовій історії. Поступова заміна євроцентризму левантоцентризмом була наслідком впливу на Тойнбі еволюціонуючої навколишньої дійсності (зокрема національно-визвольних рухів на Близькому й Середньому Сході), хоча сам історик вважав найсуттєвішою передумовою інтуїтивного осягнення спадкоємності між греко-римським та ісламським світами своє глибоке знання античної історії [Тоунбі 1964, 2–3].

Визначення істориком “левантійської лінії” (історії Близького й Середнього Сходу) як основної у всесвітній історії, супроводжувалося у 60-х роках недооцінкою західноєвропейської середньовічної й нової історії, яку Тойнбі тоді називав епілогом історії північноєвропейських варварів [Тоунбі 1964, 3–8]. Такий екстравагантний підхід до західно-європейської історії, сформований не без впливу антизахідних ліворадикальних концепцій (модних на Заході у 60-х роках) на 75-річного історика-мислителя, свідчив усе-таки про його прагнення виразніше підкреслити виняткову роль Близького і Середнього Сходу у світовій історії.

Тойнбіанський радикалізм 60-х виглядає менш обґрунтованим у порівнянні з поглядами, які сформувалися у мислителя на початку 20-х років. Тоді вчений висував на перший план проблему визнання рівноцінності різних цивілізацій, особливо наголошуючи на необхідності рівноправних стосунків між західною та ісламською цивілізаціями [Тоунбі 1922, 362]. Відносини між Заходом і Дар аль-ісламом не випадково були в центрі уваги дослідника саме з 20-х років. Адже Тойнбі, як вказує американський історик У. Г. Макнейл, вже тоді почав розглядати акцидентно-мусульманські стосунки як парадигматичні [McNeill 1989, 134]. Тому становлення розумного способу співіснування західної та ісламської цивілізацій, за Тойнбі, повинно було б сприяти створенню зразкової моделі міжцивілізаційних стосунків.

Прагнучи оптимізувати відносини між Заходом і Дар-аль-ісламом, вчений зайнявся з’ясуванням передумов асиметрії у взаєминах між названими суспільствами в другій половині другого тисячоліття. Однобічний характер окциденто-ісламських стосунків, виявом якого виступала вимушена вестернізація мусульман, був породжений, згідно з Тойнбі, надломом “брейк-даун” ісламської цивілізації на початку XVI століття [Тоунбі 1939, 106]. Ознаками цього надлому історик вважав розкол іранського світу на шіїтів та сунітів і встановлення османського панування над арабськими країнами [Тоунбі 1939, 106]. Мусульмани, за Тойнбі, здійснили дві безуспішні спроби подолати розкол своєї цивілізації у першій половині XVIII ст., коли Надір-шах намагався відновити сунізм в Ірані, та наприкінці XIX ст., коли розгорнувся панісламізм, але зрештою були змушені остаточно піддатися натискові з боку Заходу [Тоунбі 1935, 399–400].

Отже, Тойнбі не вважав західний тиск першопричиною всіх негараздів мусульманської цивілізації. Навпаки, він вважав, що “процес вестернізації був кінцем занепаду, а не його початком” в ісламському світі [Тоунбі 1939, 107]. Цей підхід до співвідношення причинно-наслідкових чинників розвитку мусульманської цивілізації виглядає переконливішим від спроб мислителів-традиціоналістів звинуватити в усіх бідах

свого суспільства зовнішні сили. Тойнбіанське положення про озахіднення, як кінець занепаду мусульманської цивілізації, логічно було б доповнити не менш суттєвою тезою про необхідність відкритості ісламського суспільства найкращим здобуткам західної цивілізації як найважливішої передумови не лише виживання, а й подальшого саморозвитку ісламської цивілізації.

Підхід Тойнбі до проблеми занепаду Дар аль-ісламу був не лише наслідком дослідження історії акцидентно-ісламських стосунків нового часу, а й відображав методологічну систему його, обґрунтовану на матеріалі з історії багатьох різних суспільств. Саме в даному випадку маємо приклад досить вдалого поєднання елементів конкретно-історичного дослідження з громіздкою методологічною схемою історика.

Але в працях Тойнбі ми знаходимо також ряд прикладів своєрідного насильства теоретичних конструкцій над історичною реальністю. Цілком зрозуміло, що прагнення Тойнбі поєднати свій методологічний підхід та історичну дійсність (часто на шкоду останній) у дослідженні мусульманської історії не залишилось поза увагою прискіпливих критиків. Так, ізраїльський вчений Г. Вайль, фахівець-ісламіст, вказував на “суперечність між принципами, на яких базується його схема розвитку цивілізацій, та його ж особистими судженнями про реальні історичні явища” як на “дуже слабе місце” в системі Тойнбі [Weil 1956, 285]. Подібної думки дотримувався й відомий американський ісламознавець Г. Е. Фон Грюнебаум, який вважав, що “самопожираюча система” Тойнбі спричинила його “відхід від історичного сприйняття” мусульманської історії [Grunebaum 1961, 108–109].

Треба визнати, що справедливі критичні закиди з боку спеціалістів не були зигноровані британським вченим. Він навіть вніс суттєві зміни в свою схему історії мусульманського світу “новітнього” часу. Яскравим свідченням цих змін є дванадцятий том “Дослідження історії”, опублікований у 1961 р. Так, якщо протягом 30–50-х років Тойнбі розрізняв за мовно-культурним принципом дві ісламські цивілізації – іранську та арабську, то на початку 60-х він висунув такі положення: 1) поділ ісламського світу на іранське та арабське суспільства-цивілізації мав місце лише приблизно від 1000-го до 1500-го року; 2) на початку XVI століття мусульманський світ пережив “революційну трансформацію”, внаслідок якої він поділився на дві цивілізації (сунітську та шіїтську) за релігійно-культурним принципом; 3) у процесі подальшого розвитку Дар аль-ісламу виникла єдина ісламська цивілізація на основі сунітської традиції, а шіїтське суспільство перетворилось з цивілізації в “острови розколу” [Тоунбі 1961, 459].

Таким чином, замінивши лінгвокультурний принцип розмежування ісламського світу принципом релігіокультурним, Тойнбі не лише надав своїй схемі цивілізаційного поділу історії людства більш логічний, послідовний вигляд, а й адекватніше відобразив історичну дійсність.

Періодизація акцидентно-ісламських відносин «новітнього» часу

У працях А. Тойнбі ми знаходимо дві періодизації взаємин між Заходом і Дар аль-ісламом кінця XV–XX століть. Одна з них охоплює стосунки між обома цивілізаціями інша – відносини між Заходом і османським (турецьким) суспільством (османське, пізніше турецьке, суспільство вчений вважав авангардом ісламського світу).

Спочатку розглянемо загальну періодизацію. З кінця XV до кінця XVI століття тривав, за Тойнбі, перший етап акцидентно-ісламських стосунків “новітнього” часу [Тоунбі 1954, 216–218]. Найхарактернішою особливістю цього етапу вчений вважав

поступове проникнення до величезного ісламського світу від Західної Сахари до Яви західноєвропейських мореплавців. Вже наприкінці XVI ст. доля мусульманської цивілізації, за Тойнбі, була вирішена й залишилося лише “стиснути кільце облоги”. Самі ж мусульмани, на думку історика, цього тоді не збагнули, продовжуючи атакувати західнян у Центральній Європі. Ісламська загроза XVI–XVII ст. була, на його думку, такою ж серйозною за своїми можливими наслідками для долі західної цивілізації, якою була для неї російська комуністична загроза середини XX століття [Toynbee 1948, 21–22]. До такого порівняння, на нашу думку, вченого спонукала не лише атмосфера “холодної війни”, але й його здатність знаходити подібність між подіями чи явищами, які на перший погляд важко зіставити.

Від кінця XVI і до кінця XVIII ст. тривав, згідно з Тойнбі, другий великий етап відносин ісламського та західного світів. У цей час Захід захоплював важливі у стратегічному й економічному відношеннях території мусульманської цивілізації. Віхами цього процесу історик вважав початок відпливу мусульманської хвилі від Центральної Європи з кінця XVII ст., захоплення голландцями Яви протягом XVII ст. та британське завоювання Бенгалії у другій половині XVIII ст. [Toynbee 1954, 219–220]. Саме тоді, писав Тойнбі, були створені передумови для рішучого наступу Заходу проти Дар аль-ісламу на третьому етапі стосунків між обома світами [Toynbee 1954, 229].

Багатоплановий (економічний, політичний, духовно-культурний) наступ західної цивілізації проти ісламської тривав, на думку історика, з кінця XVIII ст. до першої світової війни. Тоді натиск Заходу став панівним чинником ісламської історії [Toynbee 1939, 106–107]. На даному (третьому) етапі акцидентно-ісламських стосунків Захід зустрівся також з відчайдушними спробами опору з боку мусульман. Яскравим прикладом ісламського опору Тойнбі вважав розгром британських загарбників афганцями у 1838 р. Ця подія, на думку історика, навіть змінила хід історії, оскільки пуштунське ядро Дар аль-ісламу часто суттєво впливало на весь мусульманський світ [Toynbee 1954, 220].

Тенденція до насильницької вестернізації, за Тойнбі, зрештою поступилася місцем новим сприятливим можливостям добровільного (іноді повного і рішучого, іноді вибіркового) озахіднення мусульманських народів, які відкрилися перед ними після закінчення першої світової війни. Саме тоді розпочався, якщо послідовно продовжити тойнбіанську періодизацію, четвертий етап акцидентно-ісламських стосунків. І хоча Тойнбі безпосередньо не виділяв цей етап, але уже в 20-х роках він звернув увагу на дві найбільш характерні особливості ставлення мусульман до Заходу, які виразно проявилися у взаємному переплетенні саме після першої світової війни: 1) прагнення позбутися західного панування (“негативний імпульс”); 2) бажання запозичити воєнні, економічні, політичні, духовно-культурні надбання західної цивілізації, але запозичити їх добровільно, без примусу (“позитивний імпульс”) [Toynbee 1927, 1]. Протягом 20–60-х років історик суттєво не змінив своїх переконань у незворотності процесів добровільної рецепції мусульманами здобутків західної культури-цивілізації. Водночас, уже наприкінці 30-х років він звернув увагу на стійке й неухильне прагнення деяких мусульманських народів (зокрема арабів і персів, але не турків) зберегти цілісність своєї релігійно-культурної спадщини [Toynbee 1939, 83].

Умовно продовжуючи тойнбіанську періодизацію акцидентно-мусульманських відносин, ми можемо виділити також і п'ятий етап взаємин між обома суспільствами. Цей етап розпочався, на наш погляд, з кінця 70-х років, хоча його передісторію ми можемо виводити як з 30-х, так і з 60-х років. Але саме наприкінці 70-х років ряд ісламських народів (не лише іранський) рішуче заявили своїми діями про намір зберегти (чи

відродити) свою культурно-цивілізаційну самобутність. Відносини між Заходом і Дар аль-ісламом на цьому етапі потрібно розглядати, на нашу думку, в ширшому контексті активної протидії незахідних цивілізацій західним впливам. Підстави для цього нам дають висновки авторитетних сходознавців. Так, сучасний російський філософ-орієнталіст Б. С. Ерасов вважає, що проблема “утвердження самобутності кожної з незахідних цивілізацій” є однією з центральних у другій половині ХХ століття, а “ісламський бум кінця 70-х років” потрібно розглядати, на його думку, як один з виявів глобального процесу “відкату”, “рівайвалу”, повернення східних суспільств “до попередніх принципів соціокультурного буття” [Алаев, Ерасов 1990, 53–54]. У зв’язку з цим виникає ряд питань, які поки що залишаються відкритими. Чи можливий повний “відкат” незахідних (в тому числі й мусульманської) цивілізацій? Чи не варто розглядати теперішнє мусульманське відродження як необхідну передумову майбутнього синтезу ісламської та західної культур або принаймні віднайдення компромісу у міжцивілізаційних стосунках (при більшому врахуванні ролі незахідних культур), прихильником якого виступав Тойнбі на сторінках 8-го тому “Дослідження історії”? Зрештою, на подібні питання відповідь лише час.

А тепер перейдемо до періодизації турецько-західних відносин, які, за Тойнбі, відігравали вирішальну роль у загальному контексті ісламсько-західних стосунків. Взаємини між Османщиною-Туреччиною та Заходом “новітнього” часу пройшли, на думку історика, через три епохи. Характерною ознакою першої епохи (кінець ХV–ХVІІ ст.) був військовий тиск Порту на західноєвропейську цивілізацію. В цей період історії османи отримали суттєву підтримку грецьких православних церковників, вороже настроєних до католиків, і тому, на думку вченого, Порта заохочувала антиуніатську діяльність православних традиціоналістів-консерваторів [Тоупбеє 1981, 144–145].

Друга епоха османсько-західних відносин тривала, за Тойнбі, від кінця ХVІІ до кінця ХVІІІ ст. Під впливом воєнних поразок кінця ХVІІ ст. Порта змушена була в цей час активізувати дипломатичні стосунки з Західною Європою та впорядкувати управління завойованими православними територіями. У зв’язку з цим вчений звертає особливу увагу на різке зростання ролі православних греків, які були не лише визначними османськими дипломатами, а й правителями деяких автономних православних князівств [Тоупбеє 1939, 224]. Надмірне посилення грецького православного чинника в Османській імперії таїло в собі, на думку історика, потенційну небезпеку для Порту, оскільки воно супроводжувалось переорієнтацією греків на Захід. Особливо загрозливим для османів Тойнбі вважав те, що вестернізація греків розпочалася на ціле століття раніше, ніж озахіднення турків [Тоупбеє 1939, 79,84]. Звідси можна дійти висновку, що у період з кінця ХVІІ до кінця ХVІІІ ст. виникла й поглибилась культурно-психологічна прірва між прозахідно настроєними греками й османськими турками. І хоча Тойнбі вважав цю епоху втраченою для вестернізації турків, але не забуваймо, що саме тоді визріли передумови європеїзаторських реформ пізнішого часу.

У третю епоху турецько-західних стосунків, яка почалася, за Тойнбі, наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст., відбувались вестернізаційні реформи зверху [Тоупбеє 1954, 234]. Особливо важливою подією, яка зробила неминучою озахіднення Османської імперії, вчений вважав розгром турецької армії європеїзованим російським військом у ході війни 1768–1774 рр. [Тоупбеє 1922, 13; 1939а, 300]. Інакше кажучи, принизливий мир 1774 р. змусив османів усвідомити, що єдиною альтернативою озахіднення є загибель їхньої держави.

Епоху вестернізації Османської імперії – Туреччини Тойнбі розглядав як складний, суперечливий і неоднорідний процес. Тому він виділяв чотири періоди цього процесу: 1) воєнні реформи Селіма III (1789–1807 рр.); 2) реформи Махмуда II (1808–1839 рр.), які були продовжені спробами його наступників через танзімат перетворити імперію у правову державу (1839–1876 рр.); 3) спроби реформ з боку “Комітету союзу і прогресу” (1908–1918 рр.); 4) кемалістська національна вестернізаторська революція, яка розпочалася у 1919 р. [Тоунбі 1954, 238–252]. Якщо ж врахувати те особливе значення, яке Тойнбі надавав турецьким виборам 14 травня 1950 р. (перемога західного конституційного духу в мусульманській країні й важливий переворот у всесвітній історії) [Тоунбі 1953, 29; 1954, 345–346], то можна також умовно виділити й п’ятий, проліберальний, етап озахіднення Туреччини.

Третю епоху турецько-західних відносин можна поділити на два великих періоди: 1) кінець XVIII ст. – 1918 р.; 2) від 1919 р. й до наших днів. Підстави для такого поділу дає нам тойнбіанське протиставлення двох шкіл османсько-турецьких реформаторів – старої османської школи, представники якої завжди запізнювались з проведенням перетворень, прагнули поширити їх лише на деякі вузькі сфери життя та хотіли зберегти територіальну цілісність імперії, і нової турецької школи (кемалістської й посткемалістської), представники якої проводили рішучу політику всеохоплюючого озахіднення [Тоунбі 1953, 25; 1954, 510].

Отже, тойнбіанська періодизація ісламсько-західних (у тому числі й турецько-західних) стосунків “новітнього” часу дає нам змогу масштабніше оцінити загальні тенденції й перспективи розвитку взаємин між двома великими цивілізаціями нашого часу. Ми також отримуємо змогу краще зрозуміти сутність ряду конкретних подій ісламської (у тому числі й турецької) історії, розглядаючи їх у контексті поетапного розвитку акцидетно-мусульманських стосунків.

Чинники, які сприяли вестернізації Османської імперії й Туреччини

Туреччина, на думку Тойнбі, відігравала ключову роль у процесі зближення Заходу й Дар аль-ісламу. Її просування у напрямі прозахідної модернізації намагалися наслідувати інші мусульманські країни. Проблема чинників, які спричинили й прискорили озахіднення цієї великої мусульманської країни, набуває, у зв’язку з цим, важливого значення.

Фактори сприяння вестернізації Туреччини, про які йде мова у Тойнбі, можна умовно поділити на п’ять груп: 1) пов’язані з географічним розташуванням; 2) торгово-економічні; 3) воєнно-політичні; 4) пов’язані з соціальними групами й видатними особами; 5) духовно-психологічні.

Наявність сприятливого для європеїзації географічне розташування Туреччини знаходимо вже у раннього Тойнбі. Ще у книзі “Національність і війна” (1915 р.) він звертає увагу на те, що “Анатолія є психологічно частиною Європи, четвертим з тих гористих островів, які витягуються з європейського масиву, занурюючи свої ступні у Середземне море” [Тоунбі 1915а, 412]. Порівнюючи за умов першої світової війни Малоазійський півострів з європейськими середземноморськими півостровами, вчений вірогідно припускав можливість нової реконквісти й рехристиянізації Малої Азії.

На сторінках “Дослідження історії” Тойнбі відзначав сприятливі умови для вестернізації, які відкривались перед османами завдяки оволодінню православними землями в Егейському й Середземному морях та на Балканах. Особливо він виділяє острови Крит та Хіос, які в доосманський період перебували під західним (венетянським)

управлінням [Тоунбі 1954, 168, 177]. Приєднання цих островів до Османської імперії спричинило, за Тойнбі, подвійний ефект. Уродженці цих напіввестернізованих земель стали провідниками західних впливів у імперії, а вигідне розташування островів перетворило їх у канали західного торгово-економічного проникнення у державу османів. Подібну посередницьку роль, на думку історика, відіграла на континенті підосманська Сербія, бо саме через її територію здійснювалася континентальна торгівля між османами й західнянами [Тоунбі 1954, 180].

Вигідне географічне розташування Османської імперії – Туреччини безумовно сприяло появі й активізації торгово-економічних чинників модернізації цієї країни, важливість яких важко переоцінити. Адже, як відзначав британський науковець М. Едвардс, “діалог між Сходом і Заходом почався й продовжувався на мові торгівлі” [Eduardes 1971, 11]. Зростання значення торгово-економічних чинників озакіднення Османської імперії Тойнбі пов’язував з посиленням ролі Середземномор’я у міжнародній торгівлі на зламі XVIII–XIX століть [Тоунбі 1954, 173–174]. Особливу роль у середземноморському торговельному обміні між Заходом і Османською імперією відігравали грецькі комерсанти, яких Тойнбі розглядає як торгово-економічних посередників в османсько-західних взаєминах [Тоунбі 1954, 174].

Найкращим стимулом для розвитку торгово-економічних відносин між Заходом та кемалістською Туреччиною (поряд з іншими ісламськими країнами) вчений вважав нові споживацькі потреби [Тоунбі 1931, 125]. Саме звичка споживати високоякісні товари західного виробництва стала, на його думку, тим “підступним чинником”, який працював проти автаркіяльної тенденції у розвитку Туреччини й інших ісламських країн у 20-х роках [Тоунбі 1931, 124–125]. Вказуючи на те, що через нові споживацькі потреби турки й інші мусульманські народи “втягуються у нашу (західну – В.С.) величезну всесвітню систему виробництва й споживання”, Тойнбі, однак, зауважує, що “вони вестернізуються кожним своїм органом, крім серця” [Тоунбі 1931, 126]. Це спостереження вченого-мандрівника, який описував у своїй книзі враження від побаченого й пережитого, потрібно розглядати, на наш погляд, як свідчення асинхронності вестернізаційних процесів у різних сферах життя мусульманського суспільства. Адже західні товари поширювались у традиційному турецькому суспільстві набагато швидше, ніж відбувалися зміни у способі мислення середнього жителя Анатолії.

Якщо географічні й торгово-економічні чинники сприяли поступовому зближенню Османської імперії – Туреччини з Заходом, то чинник воєнно-політичний підштовхнув цей процес і надав йому якісно нового характеру, спричинивши модернізаційні реформи зверху. Аналізуючи турецько-західні відносини під цим кутом зору, Тойнбі звертає увагу на те, що воєнні поразки Османської імперії, які переслідували її від кінця XVII ст., були вирішальним стимулом у започаткуванні прозахідних реформ зверху. Оскільки ж розпочаті наприкінці XVIII ст. реформи проводилися повільно, поверхово й неохоче, потрібна була, на думку вченого, третя велика військова поразка на початку XX ст., щоб примусити турків здійснити корінні й всеохоплюючі реформи [Тоунбі 1954, 509–510]. Тобто “досвід” “повторної воєнної поразки Османської імперії” від “ворогів, оснащених західною зброєю”, був, за Тойнбі, необхідною передумовою радикальнішої модернізації країни [Тоунбі 1953, 22]. І навіть більше – після розгрому у першій світовій війні турки, на його думку, “опинились перед суворим і неминучим вибором між всеохоплюючою вестернізацією та повним зникненням” [Тоунбі 1953, 21]. Лише “жорстокі обставини” 1919 року “змусили турецькі маси в Анатолії вперше з готовністю слідувати революційному прозахідному курсу як єдиному шансу для власного спасіння”

[Тоунбі 1954, 263]. Отже, Тойнбі вважав, що існує прямо пропорційна залежність між ступенем революційності реформ і рівнем небезпеки, яка загрожувала самому існуванню турків.

Неминучим наслідком воєнних реформ, які проводилися Портою в умовах зовнішньої небезпеки з кінця XVIII ст., була поява такої соціальної групи як європеїзоване турецьке офіцерство. Саме “вестернізація зверху і з воєнної точки відправлення” відвела османським офіцерам, за Тойнбі, “роль ліберальних революціонерів”, яку вони намагалися зіграти спочатку в младотурецькій революції 1908 р., а потім – у кемалістській революції 1919 р. [Тоунбі 1954, 234–235]. Створюючи для ефективного захисту імперії освічене на європейський лад офіцерство, османські правителі XIX ст., на думку історика, сприяли появі передумов національної революції, яку, зрештою, здійснили офіцери, добре ознайомлені з політичними ідеалами західної цивілізації [Тоунбі 1954, 236].

Подібну роль проштовхувача ліберальних модернізаційних реформ відігравала й інша соціальна група – софти (мусульманські студенти-богослови). Адже їхні демонстрації у 1876 р. спричинили, за Тойнбі, появу першої конституції у мусульманському світі [Тоунбі 1954, 255–256]. Відзначаючи екзотичність, з точки зору звичайного західного погляду на історію, ліберальних революціонерів подібного зразка, історик водночас пояснював ліберально-конституційні настрої софтів їхнім відносно високим рівнем освіти та антиросійськими патріотичними почуттями [Тоунбі 1954, 256].

Поряд з названими власне турецькими соціальними групами, які були провідниками озахіднення Османської імперії, великий вклад у справу зближення цієї держави з Заходом внесли етнорелігійні меншини. Серед них Тойнбі виділяє вірменську й грецьку общини.

Про потенційну роль вірменського чинника у європеїзації Османської імперії історик писав ще під час першої світової війни, у книзі “Вірменська різня. Вбивство нації”: “Вірмени, як ми підкреслювали не раз, були єдиним корінним елементом Османської імперії з європейським вихованням і європейським характером. Лише вони, з допомогою “цього вищого інтелекту й прекрасних ділових якостей”, були здатними оновити імперію зсередини й підняти її до рівня організованої, цивілізованої, сучасної держави” [Тоунбі 1915, 116]. Наведена цитата відображає специфіку уявлення молодого Тойнбі, зокрема його євроцентризм, пов’язану з ним дуже високу оцінку вірменського чинника і, водночас, недооцінку здатності етнічних турків модернізувати свою державу.

Уважне вивчення історії різних етнорелігійних груп Османської імперії й глибоке професійне знання грецької історії підштовхнули вченого вже на початку 20-х років до висновку про важливу роль греків у європеїзації Османської імперії. Вказуючи на те, що греки й турки “рухаються по спільному шляху в одному й тому ж напрямі”, історик не залишив поза увагою існуючі “відмінності між процесами вестернізації” в обох народів [Тоунбі 1922, 14]. При висвітленні ролі грецького чинника в європеїзації держави османів Тойнбі найбільше наголошував тоді на деструктивній функції греків всередині загніваючої імперії [Тоунбі 1922, 28].

Значно глибший рівень розгляду проблеми знаходимо у книгах “Дослідження історії” й “Греки та їхня спадщина” (остання написана наприкінці життєвого шляху автора й опублікована лише після його смерті). Особливу роль в історії Османської імперії греки відігравали, за Тойнбі, у період з 1669–1683 до 1821 року, який почався з призначення грека на посаду “драгомана Порти”, а закінчився повстанням греків проти Порти й наступним їх вигнанням з усіх важливих державних посад [Тоунбі 1935а, 224, 227; 1981, 148]. У проміжку між цими двома подіями представники грецької общини, на думку

історика, продемонстрували підвищену активність у торгово-економічній і політичній сферах, сприяючи зближенню Османської імперії та країн західної цивілізації. Найбільш діяльними та енергійними, на його погляд, були три групи всередині грецької общини: 1) хіоти, вихідці з острова Хіос, які монополізували морську торгівлю між Стамбулом та Заходом; 2) румеліоти, уродженці Північної Греції, в чіх руках була континентальна торгівля держави османів з західними країнами [Тоунбее 1954, 180]; 3) фанаріоти, константинопольські греки, які не лише контролювали значну частину торгівлі, а й посідали низку важливих політичних посад у Османській імперії [Тоунбее 1935а, 224].

Фанаріотам, на відміну від хіотів та румеліотів, були властиві, на думку вченого, великі політичні амбіції. Тойнбі вважав, що у період між 1766 та 1821 роками константинопольські греки могли реально претендувати на роль “нового правлячого класу”, “керівників османської фірми”, зайнявши становище, подібне до німців у Габсбурзькій імперії [Тоунбее 1935а, 225; 1954, 188]. Підстави для такого припущення історик знаходив у тому, що вже на початковій стадії османсько-західних відносин фанаріоти проявили неабияку здатність посилити свій політичний вплив, використовуючи своє добре знання “західного способу життя” завдяки діловим зв’язкам і досконалому володінню західними мовами [Тоунбее 1981, 149]. Враховуючи тісні зв’язки константинопольських греків із Заходом, їх зростаючий вплив на зовнішню політику імперії та їхню релігійно-політичну перевагу на Балканах, вчений вважав їх “єдиним елементом всередині Османської імперії, який був здатний у той час справитися з так званим західним питанням” [Тоунбее 1935а, 225]. Подібну оцінку раніше (у 1915 р.) Тойнбі давав лише вірменам.

Чому ж фанаріоти не зуміли осучаснити Османську імперію, ставши у ній політичною елітою? Причиною цього вчений вважав “перемогу ідеалу націоналізму над ідеалом освіченої монархії в душах османських православних християн” [Тоунбее 1954, 188]. Саме тому волохи, серби та болгари не підтримали повстання Іпсиланти, хоча морейським грекам і вдалося створити незалежну від османів державу на півдні півострова. Створення греками протягом 1820-х років своєї держави спричинило, за Тойнбі, фатальні наслідки для грецького впливу в столиці імперії. Адже, як вважав історик, “перший вибух грецького націоналізму запалив першу іскру турецького націоналізму” [Тоунбее 1935а, 227].

Отже, особливе значення, яке Тойнбі надавав грецькому чиннику в османо-західних стосунках, пояснюється принаймні трьома причинами: 1) різні грецькі общини активно сприяли зміцненню торгово-економічних зв’язків між Османською імперією та Заходом; 2) посідаючи важливі посади в зовнішньополітичному відомстві Порти, греки прискорювали її входження в європейську систему дипломатичних відносин; 3) греки були носіями західних політичних ідей (освіченої абсолютистської монархії, конституційної монархії, національної держави), які стимулювали політичну вестернізацію імперії. Заслугує на увагу й те, що досліджуючи дану проблему історик використав широке коло джерел не лише західноєвропейських, а й на новогрецькій мові. Це дало йому змогу поєднати свою схильність до узагальнень з якостями дослідника-емпірика.

Неабияка ерудиція і яскраві враження від побаченого під час подорожей спонукали Тойнбі замислитись над роллю видатної особи в процесі реформ, під час яких османи-турки запозичували надбання західної цивілізації. Серед видатних політичних фігур, які наприкінці XVIII–XX ст. сприяли прозахідній модернізації Османської імперії – Туреччини, вчений виділяє султанів Селіма III, Махмуда II, єгипетського правителя Мухаммада Алі й творця сучасної Туреччини Мустафу Кемалю (Ататюрка). Заслугою

Селіма III і Махмуда II Тойнбі вважав те, що, модернізуючи збройні сили, вони започаткували незворотний процес поступового поширення вестернізації на інші сфери життя й діяльності країни. Не випадково велич пізнішого реформатора Ататюрка історик вбачав саме у тому, що він довів до логічного кінця справу, розпочату двома першими султанами-реформаторами [Тоунбі 1948, 82; 1978, 586].

Звертаючи увагу на своєрідність постаті правителя Єгипту Мухаммада Алі, який залишався османським патріотом-великодержавником, Тойнбі висловлює оригінальне припущення, згідно з яким у випадку захоплення Константинополя єгипетський паша албанського походження міг стати “сюгуном вестернізаторської Османської імперії”, у якій процеси оновлення проходили б значно радикальніше, ніж за стамбульських султанів-реформаторів [Тоунбі 1954, 247]. Вживання терміна “сюгун” щодо єгипетського паші-реформатора можна розглядати і як натяк на потенційну можливість запозичення мусульманами японського досвіду розв’язання «західного питання».

Найбільше зацікавлення вченого викликала особа Мустафи Кемалю Ататюрка. В основі високої оцінки Мустафи Кемалю, найрішучішого вестернізатора в історії Туреччини і всього незахідного світу [Тоунбі 1948, 82; 1954, 265], були й особисті зустрічі з ним під час подорожі до Туреччини в 1923 р. [Томлін 1978, X; Тоунбі 1967, 235]. Саме тому в працях Тойнбі ми знаходимо багатопланову характеристику “батька турків”.

Історик розглядає діяльність Ататюрка у контексті глобальних історичних перетворень, порівнюючи його з Петром Великим та японськими реформаторами Мейдзі Ісін [Тоунбі 1948, 82; 1953, 9; 1954, 265]. Особливо він відзначає такі риси кемалістських перетворень як “зухвалу сміливість, швидкість, всесторонність і щирість” [Тоунбі 1954, 263]. “Ататюрк не лише привів турецький народ до перемоги у війні за самозбереження; він також провів його через вестернізаторську революцію...” [Тоунбі 1978, 586]. Ця революція повинна була забезпечити, за Тойнбі, “тотальний перехід Туреччини до західного способу життя” [Тоунбі 1953, 27].

Історик розумів, незважаючи на свої ліберальні погляди, що у важких умовах післявоєнного і постосманського перехідного періоду досягти подібної мети можна було лише через диктатуру. Тому він і виправдовує Ататюрка, який, запозичивши досвід деяких європейських країн, створив “режим фашистсько-нацистсько-комуністичного зразка” [Тоунбі 1953, 28]. При цьому Тойнбі не забуває зауважити, що в Туреччині не було “тоталітарних крайнощів”, характерних для однопартійних режимів Росії й Німеччини [Тоунбі 1953, 28]. Він також наголошує на тому, що після виконання своєї європеїзаторської місії кемалістський режим мирно трансформувалася через вибори 1950 р. у двопартійну конституційно-демократичну систему [Тоунбі 1954, 345]. Досвід Туреччини, на наш погляд, підштовхнув Тойнбі до думки, що західну демократію у східних країнах найшвидше і найефективніше можна утвердити через авторитарний режим, який рішуче проводить прозахідні модернізаційні реформи. Саме тому мислитель-ліберал, добре обізнаний з реаліями політики, вважав турецький шлях зразком для наслідування інших незахідних суспільств.

Висока оцінка діяльності Ататюрка, яку ми знаходимо в працях Тойнбі, не означає, що він схилився до беззастережної апології цієї видатної особи. Поза увагою спостережливого історика-мандрівника не залишилася така диктаторська риса характеру Кемалю як невміння співпрацювати з рівними собі, внаслідок чого багато його колишніх соратників змушені були емігрувати [Тоунбі 1967, 238]. Тойнбі навіть прийшов до парадоксального висновку щодо Ататюрка, який “любив Туреччину..., але дійсно не любив жодного турка...” [Тоунбі 1967, 250].

Під час своїх подорожей по Туреччині Тойнбі помічав багато такого, про що не всі здогадувалися. Так, він дізнався, що серед прихованих стимулів величезної енергії Мустафи Кемалю були алкогольні напої. Міцні напої, особливо віскі, які турецький диктатор демонстративно споживав у чималій кількості, посилювали, за Тойнбі, його надлюдську енергію, а також були виявом побутової вестернізації, тобто відмови від традиційних ісламських заборон [Тоунбее 1967, 235]. І хоча надмірне споживання спиртних напоїв було причиною передчасної смерті Ататюрка, але, на думку історика, саме завдяки алкоголю він “здійснив більше, ніж більшість людей досягають протягом людського життя” [Тоунбее 1967, 235].

Не останню роль у перебудові турецького суспільства на європейський лад відігравали, за Тойнбі, духовно-психологічні чинники. Вже сама їхня поява, на його думку, була обумовлена дією інших факторів, особливо воєнно-політичного. Історик звертає увагу на те, що вкрай необхідні для виживання Османської імперії воєнні реформи XIX ст. поступово привели до поширення освіти з вузько військової сфери на інші галузі життя [Тоунбее 1954, 552–553]. Зрештою і через воєнну освіту безпосередньо, як відзначає вчений, “руйнівні західні політичні ідеї” проникали у свідомість османських турків [Тоунбее 1954, 246].

Роль революціонізуючого духовного чинника відігравали для Анкари 1923 р. “ідеї 1789 року”, тобто ідеї Великої французької революції, дію яких у Туреччині Тойнбі мав нагоду спостерігати [Тоунбее 1954, 484]. Проте значно відчутніші наслідки для свідомості османських турків мали, на думку історика, обов’язкові воєнні призови чоловіків-мусульман, які проводились в ході воєнних реформ XIX ст. Набори до війська, які розпочалися в Анатолії ще при Махмуді II (у першій половині XIX ст.), спричинили, за Тойнбі, зростання національної свідомості турецьких селян всупереч волі самого султана [Тоунбее 1954, 265]. А кемалістські революціонери, спираючись на ґрунт, підготовлений Махмудом II і усвідомлюючи важливість зростаючої національної свідомості для модернізації країни, прагнули, на думку історика, зміцнити й розвинути національні почуття турків з метою рішучого оновлення їхньої батьківщини [Тоунбее 1956, 345]. Він вважав, що лише завдяки справжній “інтелектуальній і емоційній революції” анатолійський турок-селянин зумів здійснити справжнє чудо – перемогти у важкій війні 1919–1922 рр. і досягти “успіху в довготривалій боротьбі за національне відродження” [Тоунбее 1954, 263].

Важливу роль у європеїзації Туреччини і всього мусульманського світу відіграла, за Тойнбі, “глибока психологічна переорієнтація” мусульман від самовпевненого почуття власної обраності й зверхності до усвідомлення свого реального становища у міжнародній системі відносин. Наслідком цієї перебудови менталітету вчений вважав палке прагнення турків-мусульман стати “нормальними”, звичайними людьми, перетворившись у сучасну націю західного зразка [Тоунбее 1931, 116–117].

Отже, з праць А.Тойнбі ми бачимо, що їх автор не схильний був абсолютизувати роль когось одного фактора у взаєминах між західнянами й мусульманами-турками. Навпаки, він розглядав процес наближення турецького суспільства до Заходу як наслідок взаємодії різноманітних чинників, які могли домінувати в окремі періоди. Це дає нам змогу наблизитися до розуміння того, в чому ж усе-таки секрет успіху прозахідних модернізаційних реформ.

*Духовно-психологічні перешкоди на шляху
зближення Туреччини й Заходу*

З метою пояснення труднощів, які виникали на шляху турецько-західних відносин, чимало місця у своїх працях Тойнбі присвятив проблемі духовно-психологічних перешкод, без усунення яких годі було сподіватися на успіх вестернізаційних процесів.

Особливо негативну роль протягом віків османо-західних відносин відігравав, на думку вченого, психологічний стереотип зверхності Порти щодо Заходу та самовпевненої переоцінки власних сил і можливостей [Тоунбі 1954, 222]. В основі такого ставлення було, на його погляд, гіпертрофоване уявлення османів про себе як про нащадків великої воєнної традиції [Тоунбі 1954, 232–233]. Психологія спадкоємців минулих воєнно-політичних перемог багато в чому визначала, за Тойнбі, надто уповільнений і вибірково-характер європеїзації Османської імперії з кінця XVIII ст. і до 1919 р. [Тоунбі 1953, 19–20].

Тісно пов'язаним з психологією спадкоємців великих завойовників історик також вважав прагнення “Комітету союзу і прогресу”, який на початку XX ст. прийшов до влади з метою перебудови імперії, поєднати збереження “союзу” (Османської імперії) з “прогресом” (прозахідними ліберальними реформами). Оскільки ж в епоху національних рухів поєднати ці речі було неможливо, то “прогрес”, як вказує Тойнбі, був принесений в жертву “союзу” [Тоунбі 1954, 261]. Інакше кажучи, він звертає увагу на те, що психологія спадкоємця завойованих територій стала серйозною перешкодою на шляху модернізації турецького ядра імперії. І лише національна катастрофа, яку турки пережили після першої світової війни, дала їм можливість зрозуміти, що найкращий вибір – це “прогрес” на порівняно невеликій території, а не “союз” з пригнобленими народами.

Найбільш серйозні перешкоди на шляху нормалізації турецько-західних взаємин впливали, за Тойнбі, із способу мислення західнян. Характерними рисами ставлення представників західної цивілізації до турецько-мусульманського суспільства він вважав: 1) байдужість, майже повна відсутність інтересу до подій, які відбуваються на Середньому Сході, а звідси й необізнаність та некомпетентність при втручанні у ці події; 2) цілий комплекс негативних стереотипів західнян щодо турків і мусульман взагалі.

Вже на початку 20-х років вчений був змушений з жалем констатувати, що байдужість Заходу до життя незахідних суспільств, у тому числі й турецького, й повсюдна присутність впливового західного чинника в цих суспільствах є двома провідними рисами фундаментального процесу вестернізації [Тоунбі 1922, 321–322]. Навіть більше, відсутність у західнян інтересу до специфіки мусульманської цивілізації, у поєднанні із всеохоплюючим впливом західної цивілізації на різні сторони життя турків-мусульман, спричинили численні людські нещастя на початку XX ст. [Тоунбі 1922, 1–5]. Ці думки, на наш погляд, не втрачають своєї злободенності й наприкінці XX ст. Адже невігластво політиків й широкої західної публіки щодо особливостей ісламської цивілізації, іноді зневажливе ставлення до здобутків сходовознавства та непродумане нав'язування західних цінностей мусульманським суспільствам стали причинами провалів прозахідної модернізаційної політики у низці країн Середнього й Близького Сходу, сприяючи посиленню ісламського екстремізму й погіршенню стосунків між мусульманами та Заходом.

У зв'язку з байдужістю західної громадськості до справ Середнього Сходу Тойнбі звертає увагу на необгрунтовано оптимістичне сподівання західноєвропейців під час греко-турецької війни 1919–1922 рр. (коли відбувались масові знищення мирних людей і “обмін населенням” між державами) і на те, що подібні трагічні події в Центральній і

Західній Європі не матимуть місця. Але, зауважує вчений, трагедія Західної Анатолії повторилась через два десятиліття у Європі [Toynbee 1955, 3–4].

Ще більш небезпечними для відносин між Заходом і Туреччиною в перші десятиліття ХХ століття були, за Тойнбі, антитурецькі й антимусульманські стереотипи західноєвропейців. Широке розповсюдження на Заході знайшли, на його думку, уявлення про незмінність Середнього Сходу та нездатність турків-мусульман до прогресу [Toynbee 1922, 14, 327]. В основі негативних психологічних стереотипів західноєвропейців щодо турків були, на думку історика, три фальшиві антитези-протиставлення: 1) християнство – іслам; 2) Європа – Азія; 3) цивілізація – варварство [Toynbee 1922, 328, 357]. Вже у самому прагненні спростувати ці антитези, глибоко вкорінені протягом століть у свідомості західнян, ми бачимо велику заслугу Тойнбі, його наукову й громадянську позицію.

Західноєвропейське упередження щодо турків-мусульман особливо посилилось, як відзначав історик, під час першої світової війни, коли младотурецьке керівництво організувало масові депортації й знищення християн-вірменів, нелояльних до османської держави. У зв'язку з цим Тойнбі уже в перші післявоєнні роки вважав своїм обов'язком викрити лицемірство багатьох західних політиків і журналістів, які, справедливо засуджуючи злочини османів (противників Антанти у війні), замовчували подібні злочини російських властей (союзників Антанти). Адже російська колоніальна адміністрація, як зазначає вчений, з допомогою “найправеднішого у світі російського мужика” знищила під час першої світової війни за нелояльність “500 000 тюркомовних центральноазійських кочівників киргизько-казахської конфедерації” [Toynbee 1922, 342].

Однією з найважливіших причин утвердження негативних стереотипів на Заході історик вважав відсутність повної інформації (справжньої поінформованості) про ті чи інші події. Не випадково сам Тойнбі під час війни перебував у полоні антитурецьких настроїв [Toynbee 1917, 85]. Але, відвідавши після війни Східну Анатолію, де відбувалася вірменська різня 1915 р., він довідався про численні факти врятування турецькими селянами своїх сусідів-вірмен від знищення. Ця інформація дала йому можливість збагнути, що об'єктом неприязні Заходу мав бути османський політичний режим, а не турецький народ [Toynbee 1967, 240].

У формуванні антитурецьких настроїв серед західнян не останню роль відіграли, на думку вченого, греки. Здобуваючи незалежність, а потім намагаючись створити “Велику Грецію”, вони, за Тойнбі, зуміли якнайвигідніше використати західні сентименти до нащадків давньої Еллади й величезний вплив чисельної грецької торгово-економічної діаспори, розселеної у найбільших містах Заходу [Toynbee 1922, 27–28, 32, 345]. Одним з наслідків цього історик вважав втягування країн Антанти, особливо Великобританії, у війну проти турецького народу після завершення першої світової війни. Нейтралізувати негативну дію грецького чинника у відносинах між Заходом і Туреччиною можна було б, на його думку, лише через принципову зміну ставлення до турків, тобто західнянам потрібно було б навчитись сприймати турків як рівноправних партнерів [Toynbee 1922, 348–349]. І взагалі для усунення духовно-психологічних перешкод у турецько-західних стосунках необхідно, за Тойнбі, дотримуватися двох основних принципів: 1) однакового ставлення до різних народів, без загравань з одними й упередженого ставлення до інших; 2) врахування культурно-цивілізаційної специфіки такого народу як турецький [Toynbee 1922, 362]. Особливу увагу, на його погляд, доцільно було б звернути на відпрацювання позитивного “modus vivendi” (способу співжиття) між західною і “середньосхідною” (мусульманською) цивілізаціями [Toynbee 1922, 2–5, 361–364]. Успіх цієї

справи могло б забезпечити, на думку історика, зав'язування приязних особистих стосунків між західнянами й турками, для чого необхідні час і бажання обох сторін [Тоунбее 1922, 347–348; 1967, 248–249].

Тойнбіанська постановка проблеми духовно-психологічних перешкод у турецько-західних стосунках спонукає нас не лише зайнятися розробкою проблематики негативних психологічних стереотипів у міжцивілізаційних стосунках, а й зосередити основну увагу на винайденні шляхів усунення міжцивілізаційних упереджень з свідомості людей.

Співвідношення між зовнішніми ознаками озахіднення та суттєвими світоглядними змінами

Під час подорожей по Туреччині на початку й наприкінці 20-х років Тойнбі отримав слушну нагоду стати очевидцем різного роду змін у житті цієї країни. Враження від поїздок, разом з матеріалами для “Огляду міжнародних відносин” і “Дослідження історії”, сприяли формуванню уявлень вченого про взаємозв'язок між зовнішніми виявами вестернізації, особливо у сфері повсякденного одягу, та змінами в способі мислення турецьких чоловіків і жінок.

Тойнбі вважав, що роль одягу в процесі повсюдної і всеохоплюючої вестернізації турецького суспільства виглядає несуттєвою і третьюрядною лише на перший погляд, насправді ж зміна одягу була важливим елементом суперечливого співвідношення між глибинними процесами оновлення та їх зовнішніми виявами.

Зміна предметів одягу, за Тойнбі, здавна була “психологічно важливою і політично делікатною справою” у Османській імперії й інших традиційних суспільствах Середнього Сходу [Тоунбее 1954, 244]. При проведенні реформ, часто пов'язаних із змінами одягу, зокрема військового, османські адміністратори, як відзначає історик, змушені були звертати особливу увагу ще й на те, яке надзвичайно символічне значення мав для мусульман головний убір [Тоунбее 1931, 118]. Султан Махмуд II зумів одягнути “свою армію нового зразка повністю у західний військовий костюм від ший до ніг”, зробивши цим самим “всю свою програму реформи” одіозною з точки зору мусульман-традиціоналістів, оскільки він зігнував їхнє упередження проти “ненависного західного одягу” [Тоунбее 1954, 244]. Проте навіть він, зауважує Тойнбі, був змушений зважати на “символічну важливість” мусульманського головного убору. Саме з огляду на це Махмуд II, як підкреслює вчений, замінив традиційні ісламські головні убори (тюрбани) на західною шляпою, а фескою – давнім левантійським головним убором. В іншому випадку, на думку історика, реакція мусульман могла бути вкрай негативною. Адже навіть вираз “надіти головний убір з полями” вживався у вкрай негативному значенні – “ні перед чим не зупинятися”, “не мати нічого святого” [Тоунбее 1954, 245].

У зв'язку з цим Тойнбі вважав вкрай радикальним прагнення Мустафи Кемалю нав'язати всім чоловікам “головний убір з полями”, який для мусульман був “характерним клеймом франкського гяура” [Тоунбее 1954, 245]. Вчений звертає увагу й на те, що насильницьке пропагування західних головних уборів супроводжувалося при кемалістському режимі заборонаю фесок, які до 1925 р. були традиційною визначальною ознакою турецького одягу [Тоунбее 1931, 68, 117]. Але ці зовнішні зміни не відображали, як відзначає історик, “відповідної духовної зміни”, оскільки багато турецьких чоловіків, які соромливо носили незвичні головні убори, продовжували, на його думку, носити “невидиму феску” [Тоунбее 1931, 69]. Сам вислів “невидимі фески” відомий російський

історик-культуролог С. Б. Рашковський вважав (принаймні два десятиліття назад) свідченням розчарування Тойнбі у кемалістах [Рашковский 1976, 73–74]. Проте, на нашу думку, Тойнбі лише зафіксував тодішні турецькі реалії, зокрема тимчасове відставання суспільної свідомості (точніше – психології турецьких чоловіків) від радикальних змін у різних сферах життя країни. На основі вражень від розмов, які мали місце під час подорожі по Туреччині й сусідніх країнах, вчений також дійшов висновку, що розумом мусульмани сприймають озахіднення, а серцем – ні [Тоунбі 1931, 127].

Причинами, які спонукали кемалістів заборонити у 1925 р. фески і запровадити обов'язкове носіння всіма чоловіками головних уборів західного зразка, Тойнбі вважав бажання турецьких лідерів зробити свій народ звичайним, “ординарним” (а не “особливим”, “екзотичним”) у західному розумінні, а також їхнє прагнення хоча б символічно задекларувати своє право на незалежність і рівноправність у відносинах із західними державами [Тоунбі 1931, 117, 120]. Тобто, нові головні убори, за Тойнбі, були лише зовнішніми виявами психологічно-політичних мотивів, наміру нової турецької нації самоутвердитися серед націй світу.

“Ще більш важливою” в Туреччині 20-х років була, на думку історика, зміна жіночого одягу, тобто зняття чадри [Тоунбі 1927, 75–76]. Адже відмова від хіджаба відображала справді фундаментальні суспільні зміни в становищі жінки [Тоунбі 1931, 65, 120–121].

Побувавши у Туреччині 20-х років двічі, на початку десятиліття і наприкінці його, вчений отримав можливість спостерігати різні етапи жіночої емансипації у цій країні. Якщо на початку 20-х років процес звільнення жінок, зовнішнім виявом якого була відмова від чадри, торкнувся, за свідченням історика, досить вузького суспільного кола – верхівки “середнього класу” великих міст й інтелігенції, до якої належала добре знайома Тойнбі Халіде Адівар, відома письменниця [Тоунбі 1967, 231–234; 1927, 76–77], то наприкінці 20-х років “майже повністю зникла”, на його думку, не лише чадра, а й ті «стосунки між жінками й чоловіками, які чадра символізувала» [Тоунбі 1931, 120–121].

Водночас Тойнбі не був схильний спростено оцінювати процес змін, які відбувались у Туреччині протягом 20-х років. Звернувши увагу на зникнення в стамбульському трамваї завіси, яка розділяла жіночу й чоловічу половини, він також помітив, що чоловіки й жінки продовжували, за традицією, займати місця в різних частинах трамваю, немов підтверджуючи існування якоїсь “невидимої завіси” [Тоунбі 1931, 65–66]. Вчений вважав, однак, що було б цинічно перебільшувати роль “невидимої завіси» між жінками й чоловіками в турецькому суспільстві, оскільки звички людей та їхня психологія змінюються повільно навіть під час радикальних реформ [Тоунбі 1931, 66].

Основне ж, за Тойнбі, полягало в тому, що протягом 20-х років сталися справді глибокі зміни в становищі жінки, які, у свою чергу, глибше, ніж будь-які інші перетворення, вплинули на життя всього суспільства [Тоунбі 1931, 66, 121]. Турецькі жінки, на його думку, навіть стали “явно вільнішими від турецьких чоловіків” [Тоунбі 1931, 67]. Доказом цього твердження Тойнбі вважав те, що турецькі власті не нав'язували жінкам, подібно до чоловіків, певний тип одягу, оскільки, як напівжартома відзначає історик, вони боялися зустріти з їхнього боку відчайдушний опір [Тоунбі 1931, 67].

Дуже цікавими є також висновки, до яких Тойнбі прийшов, намагаючись підсумувати роль жінок у кемалістських реформах: 1) “в Туреччині процес озахіднення був більш спонтанний серед жінок, ніж серед чоловіків”; 2) “велика емансипація” жінки – це “більший крок до справжньої незалежності, ніж скасування капітуляцій або навіть вигнання іноземних загарбників”; 3) звільнення жінки, яке стало “доконаним фактом в одній

ісламській країні”, тобто у Туреччині, “пошириться на весь ісламський світ”; 4) турецькі жінки, завдяки своїй здатності не піддаватися “революційному шаленству, яке відкидає старе й приймає нове з принципу, без відбору”, відіграють роль “цінної противаги” для спасіння Туреччини від крайнощів реформаторського фанатизму чоловіків [Тоупбеє 1931, 121].

Найбільш цінним із спостережень Тойнбі ми вважаємо вказівку на те, що зовнішні вияви озахіднення в одних випадках можуть відображати фундаментальні зміни, в інших навпаки – не відображати їх. А це спонукає нас досліджувати закономірності взаємозв’язку між зовнішніми ознаками вестернізації та глибокими суспільними процесами.

Висновки

Навіть неповний розгляд вказаних проблем показує, що наявність елементів схематизму у працях А. Дж. Тойнбі значною мірою компенсується живими спостереженнями вченого-мандрівника і якостями фахівця-емпірика. Саме багатоплановість підходу історика до стосунків між “новітнім” Заходом і мусульманами дозволила йому оригінально осмислити низку проблем (хоча він їх спеціально і не виділяв як окремі об’єкти дослідження).

Тойнбі не тільки вказував на необхідність (для західнян) врахування специфіки ісламської цивілізації, а й схилився до визнання історії переважно мусульманського Леванту основним стрижнем всесвітньої історії.

Намагаючись наголосити передусім на внутрішніх причинах занепаду мусульманської цивілізації, він розглядав тиск Заходу як стимул до відродження ісламського суспільства в нових історичних умовах.

Структурні перелаштування історії мусульманського світу “новітнього” часу, які ми знаходимо в останньому томі “Дослідження історії”, є свідченням здатності Тойнбі гнучко реагувати на критику, відмовляючись від надуманих конструкцій.

Тойнбі одним з перших у світовій науці спробував досягнути основні тенденції розвитку ісламсько-західних стосунків з кінця XV ст., коли розпочалася справжня експансія Заходу у всесвітньому масштабі. Спираючись на тойнбіанську періодизацію, ми можемо краще передбачити перспективи розвитку взаємин між двома найбільшими цивілізаціями сучасного світу.

Без врахування думок, висловлених у працях Тойнбі різних років, навряд чи можна усвідомити причини успіхів і невдач модернізаційних реформ (і не лише в одній Туреччині). Тойнбі не тільки поставив проблему негативних психологічних стереотипів у міжцивілізаційних взаєминах (на прикладі стосунків Заходу і турків-мусульман), а й спробував визначити шляхи їх подолання. Британський вчений використав величезний фактографічний матеріал для того, щоб довести необхідність рішучого і безоглядного реформаторства (не обтяженого формальними демократичними процедурами), хоча і застерігав від негативних наслідків втрати турками своєї самобутності.

Праці Тойнбі потрібно також розглядати як важливий крок на шляху дослідження зв’язку між фундаментальними змінами та зовнішніми ознаками змін.

Ряд положень і думок, які містяться у працях Тойнбі різних років, повинні бути введені в обіг сходознавчої науки й стати предметом подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

- Алаев Л. Б., Ерасов Б. С. 1990. "Формация или цивилизация? Диалог". **Народы Азии и Африки**. № 3.
- Рашковский Е. Б. 1976. **Востоковедная проблематика в культурно-исторической концепции А. Дж. Тойнби (опыт критического анализа)**. Москва.
- Barker E. 1956. Dr. Toynbee's Study of History: a review. **Toynbee and history**. Ed. by M. F. Ashley Montagu. Boston.
- Edwardes M. 1971. **East-West passage**. London.
- Grunebaum G. E. von. 1961. Toynbee's concept of Islamic civilization. **The intent of Toynbee's history**. Chicago.
- McNeill W. H. 1989. **Arnold J. Toynbee: a life**. New York.
- Stromberg R. N. 1972. **Arnold J. Toynbee. Historian for an age in crisis**. Illinois.
- Tomlin E. W. F. 1978. Preface. **Arnold Toynbee. A selection from his works**. Oxford.
- Toynbee A. J. 1915. **Armenian atrocities. The murder of a nation**. Hodder and Stoughton. London.
- Toynbee A. J. 1915a. **Nationality and the war**. Dent. London-Toronto.
- Toynbee A. J. 1917. **Turkey: a past and a future**. Doran. New York.
- Toynbee A. J. 1922. **The Western question in Greece and Turkey. A study in the contact of civilizations**. L. etc.: Constable.
- Toynbee A. J. 1927. **The Islamic world since the peace settlement**. Oxford.
- Toynbee A. J. 1931. **A Journey to China or Things which are seen**. Constable.
- Toynbee A. J. 1935. **A Study of History**. Vol. 1. Oxford.
- Toynbee A. J. 1935 a. **A Study of History**. Vol. 2. Oxford.
- Toynbee A. J. 1939. **A Study of History**. Vol. 4. Oxford.
- Toynbee A. J. 1939 a. **A Study of History**. Vol. 6. Oxford.
- Toynbee A. J. 1948. **Civilization on trial**. Oxford. New York.
- Toynbee A. J. 1953. **The world and the West**. Oxford.
- Toynbee A. J. 1954. **A Study of History**. Vol. 8. Oxford.
- Toynbee A. J. 1955. Introduction. **The realignment of Europe. Survey of international affairs, 1939-1946**. Oxford.
- Toynbee A. J. (Ed. By). 1956. **The war and the neutrals. Survey of international affairs, 1939-1946**. Oxford.
- Toynbee A. J. 1961. **A Study of History**. Vol. 12. Oxford.
- Toynbee A. J. 1964. **Janus at seventy-five**. Oxford.
- Toynbee A. J. 1967. **Acquaintances**. Oxford.
- Toynbee A. J. 1978. **Mankind and mother Earth**. Granada.
- Toynbee A. J. 1981. **The Grukis and their heritages**. Oxford.
- Weil G. 1956. Arnold Toynbee's conception of the future of Islam. **Toynbee and history**. Boston.

